

X.

Det 17. Aarhundredes „fuldkomne“ Salmebøger.

Af P. Severinsen.

1649 udkom samtidig de to sidste Udgaver af H. Thomissøns Salmebog paa dansk Grund. Den blev snart temmelig sjælden, vel ikke blot fordi »de liderlige og forsupne Degne og Substituter« tændte Alterlys og Kridtpiber ved den, men ogsaa fordi den gik af Kurs. Man havde faaet noget mere anset og mere tidssvarende.

De følgende 50 Aar beherskedes nemlig fuldstændig af de »fuldkomne« Salmebøger, for saa vidt man ikke lod sig nøje med de smaa Salmebøger i de aandelige Haandbøger, der godt kunde gøre det af i Kirken.

Naar man løselig gennemlæser »Bibliotheca Danica«s Fortegnelse over Salmebøger, faar man et forvirret Indtryk af at staa over for enkelte ilanddrevne Vragstumper af en stor forsvunden Flaade. De forvirrede Angivelser af Oplagenes Numre hos Cassube har ogsaa ført til, at Salmehistorikere og Litteraturhistorikere har antaget Mængden for langt større, end den i Virkeligheden var, ligesom Stamtaflerne ofte er urigtige¹).

Navnet »fuldkommen Salmebog« skal næppe blot betyde, at hele Hans Thomissøns Bog er optagen deri. 1647 udgav Joachim Moltke »En ny Dansk Psalmebog«, (til Dels af samme Indhold som »Aandelige deylige Psalmer oc Vijser« i Haandbogen 1639 men mere storstilet og »med udgaaendis Versickel«). Det hedder i Fortalen:

»Dog bekiender jeg, at alle Psalmer ikke herudi findis, . . . thi huem der begierer flere Psalmer udi i et (!) Bog, hannem viser jeg hen til min nysz udgangen fuldkommen Psalmebog in 12. med smaa Styl, der finder hand mesten alle Psalmer, som hid indtil i atskillige Bøger ere udgangen oc publiceret.«

¹) Se Brandt & Helveg II p. XXX. Nyrop: Den danske Bogh. Hist. p. 252. Rosenberg: Nordb. Aandsliv III, 477.

Dette Udtryk er sikkert ikke for stærkt. Som Aarene gik, blev det dog vanskeligere og vanskeligere at følge med Udviklingen, skønt Bogen under Cassube blev aldeles uformelig tyk.

Hos Paulli og Geertzen er det derimod kun et ned-arvet Navn paa en righoldig Salmebog.

I det følgende er intet Hensyn taget til de Salmebøgerne ledsagende Bønnebøger. Der kan iøvrigt findes uvedkommende Tillæg indbundne med Salmebøgerne, ligesom Dele af forskellige Udgaver kan findes sammenbundne. Her er kun taget Hensyn til det nogenlunde normale.

Baade for Overskuelighedens Skyld og for at lette Citation, har jeg gennemført en Numerering.

A. *Den Moltke-Cassube'ske fuldkomne Salmebog.* 12°

Ejendommelig for denne Salmebog er Ordningen efter Kirkeaaaret, som Joachim Moltke har indført¹⁾. Moltke har sandsynligvis selv taget Del i Samlerarbejdet. Ovenstaaende Brudstykke af Fortalen 1647 tyder paa at være skrevet egenhændig af en Mand, hos hvem Mindet om, at det hedder »das Buch«, har været stærkere end den danske Sprogfølelse. Dog angiver han, at han har samlet Bogen fra 1647 »*Dei adjutus gratiâ, et communicatâ Reverendi cujusdam Viri operâ*«. Noget lignende har vel været Tilfældet med den »fulkomne« syv Aar tidligere.

Der har været følgende Udgaver:

- I. [Moltke: En Ny oc fuldkommen Dansk Psalme-Bog, Dr. Mart. Luthers oc andre Gudfryctige Christnes oc Danske Mænds. Kbh. 1640. Fortalen er endnu i IV dateret 2. Jan. 1640. Har vel i det væsentlige været = VIII til S. 759 (Hovedsalmebogen). Dog er den i de nærmest følgende Oplag blevet »forbedret«

¹⁾ Den findes allerede i Haandbogen 1639 og stammer vel fra Gradualet.

ved indskudte Salmer, f. Eks. Jesper Brochmands Krigstids-Salmer fra 1644¹⁾.] Forsvunden.

II. [Samme »forbedret« ?] Forsvunden.

III. [Samme. Med Appendix?] Forsvunden.

IV. Samme 1654. Paa Titelbl. og S. 717: »nu fierde gang til Trycken forferdiget.« Har Appendix. Er = VIII til S. 797 (slutter med »Den som udi det Høye boer.«).

V. Samme 1664, »aff 663 Psalmer«. S. 732: »nu femte gang udi Trycken forferdiget.« Er = VIII til S. 877 (o: med hele Appendix I).²⁾

Samme Aar i Januar døde Joachim Moltke, og Chr. Cassube († 1693) overtog — eller tog — Bogen.³⁾ Han havde allerede udgivet:

(IV B) En ny oc fuldkommen Dansk Psalme-Bog, hvorudi findes Mester Hans Thomæsøns, sampt oc alle andre Danske Aandelige Psalmer oc Loffsange. Kbh. 1661.

Ordningen er H. Thomissøns⁴⁾. Bogen er dedi-

¹⁾ Er indkilede efter Bededags-Kollekterne med Overskrift: »Her kand beqvemmeligst indførís de trende Kircke- Skole- oc Huus-Bønner, som i den forrige, sørgelige oc besværlige Krigs-Tjd brugtis. D. C. E. Br.« Sln. Br. & H. Nr. 401—402.

²⁾ Denne Udgave er foreget med 73 Salmer, hvoraf de 49 er fra Cassubes af 1661. Moltke har gennemgaaet Cassubes Register og sat Mærke der ved de nye. Sætteren har derpaa gaaet frem efter Registret. Derved er de første 45 — et Par Uregelmæssigheder fraregnede — komne til at staa i Bogstavorden, hvorpaa nogle senere opdagede følger. Mellem L og S er indkommen »Som Hjorten skriger med stor Id« (af Er. Hansens Fontinalia sacra, 1650). Ved denne Fremgangsmaade er selvfølgelig Ting, der hørte sammen, blevne skilte. Det er næsten blevet til et Ordsprog, at Cassube pløjede med Moltkes Kalv. Men man maa dog indrømme, at Moltke har forstaaet at gøre Gengæld.

³⁾ Da Moltkes V var privilegeret, maa der dog formentlig være sket en lovformelig Overdragelse. Thi man kunde dog næppe sikkre sig ved et nyt Titelblad mod retslig Forfølgelse for Eftertryk.

⁴⁾ Den første Del af Bogen er i alt væsentligt et Optryk af Th. Derpaa følger det meste af det nye Stof for sig selv. Dette er efter

ceret til »alle gudfryctige fromme Christne« og dateret »Pintze-Aften 1661. Paa hvilcken Dag 1561 Sal. M. Hans Thomæsøn bleff kaldet til Sogne-Præst til vor Frue Kirche her i Kiøbenhaffn; Som nu er 100 Aar siden.« Baade Dedikation og Datering bruges senere med mange forskellige Adresser, blot med de nødvendige Rettelser i Navne og Tal. Ogsaa Titelen bruges. Der indskydes blot Talangivelser, som forstyrrer dens Sammenhæng.

VI. Cassube: En Ny oc fuldkommen Dansk Psalme-Bog. 678 Ps. Mester Hans Thomæsøns o. s. v. 1666. Paa Titelbl.: »anden Gang til Trycken bekostet«, idet den skal forestille at være en ny Udgave af Cassube's fra 1661. Dennes Dedikation er her henvendt til Peder Reedtz og Frue. Bogen er imidlertid et Optryk af Moltkes V, og S. 731 er tankeløst eftertrykt: »nu femte gang udi Trycken forferdiget.« Tilføjet Appendix II, 15 Salmer. Er = VIII til S. 900¹).

VII. a. Samme, 1675, »anden Gang til Trycken bekostet.« (Er vel Udslag af en Erkendelse af, at VI dog ikke kan betragtes som en ny Udg. af Ps.-B. 1661, men hellere maa betragtes som en Første-Udgave). S. 760: »nu siette gang til Trycken forfærdiget.« Dedikationen er rettet til Griffenfeld, der det følgende Aar faldt i Unaade. Dette foranledigede:

b. Samme, stadig »anden« og »siette« Gang, kun med omtrykt Titelblad og omtrykt Dedikation, i

C.s Ord i Fortalen »aff 9 andre Danske Bøger colligerit oc tilsammen samled.« — Her forekommer første Gang P. J. Roskildes »Kriste, lad din ædle Fred« (ikke 1654. Norsk Theol. Tidsskr. 1880 S. 259).

¹) Den er samlet »af 10 andre danske Bøger«. Indholdet af App. II er angivet paa dets Titelbl. Paa dette bemærkes ogsaa, at »Lader eder undervise« ogsaa er en Julesang af P. Krabbe og fejlagtig er indført (af Moltke) som Nyaarssang, ligesom ogsaa »O Herre, i denne Morgenstund« er af Krabbe. Denne Bemærkning er strøget i senere Udg., men en tilsvarende Rettelse er ikke foretaget.

nogle Eksempl. rettet til Christian V, i andre til Otto Povisk¹⁾, dateret 1677.

VII har Appendix tertia et nova, 29 Sange. Er = VIII til S. 964²⁾).

VIII a. Samme, Oc nu af andre Bøger formeret til 800 Sange. 1681. »Tredie Gang til Trycken bekostet,« S. 760: »nu siufvende Gang til Trycken forfærdiget.« Er Side for Side Optryk af VII. Forskellige Dedikationer. (Danske Kancelli. Kronprinsen).

b. En Ny Danscke oc Norske Fuldkommen Psalme-Bog, Hvorudi findis 896 Psalmer oc Sange . . . Nu paa ny colligeret oc formeeret, oc Tredie gang til Trycken bekostet. Kiøbenhaffn, Aar 1684. — Dediceret Mikael Wibe, 1. Febr. 1684.

Titelblad og Dedikation er omtrykte. Trykket er VII (Anvendelse af Restoplæg!) samt Appendix Qvarta et Nova S. 965—1132, samt Register over dette Tillæg³⁾. Nederst S. 1132 staar: »Er saa hermed denne Edition endet, som indeholder 896 Sange.«

¹⁾ Saaledes paa U. B. Dette Ekspl. har et foran anbragt kobberstukket Titelblad: »En ny Fuldkommen Dansck Psalmebog Med en Liden Bønebog, aff Christian Geertsøn, Bogh. colligeret, oc findis hos hannem til Kiøbs. Kiøbenhaffn, 1674.« Jeg formoder, det er et Titelblad, Geertzen har brugt at anbringe foran de Eksemplarer, han førte. Cassube og Geertzen samvirkede af og til (Nyrop: Bogh. Hist. I 257). Udgaven 1675 er maaske bleven forsinket, saa at Kobberpladen allerede har været færdig Aaret før.

²⁾ »Af 12 andre danske Bøger.«

³⁾ Dette fjerde Tillæg er først blevet til gennem en Del Omtrykninger. Cassube har som sædvanlig rigelig »plukket Rosiner af andres Julekage«, og bl. a. har han aabenbart ogsaa brugt Kingos Stungekoor. Herpaa havde imidlertid Daniel Paulli Privilegium, saa at det første Tryk enten er blevet forbudt, straks det udkom, eller muligvis har det aldrig naaet til Offentliggørelse. Ark Vv er da omtrykt, men paa første Side af Ark Xx (S. 1013) staar endnu Slutningen af »Sorrig og Glæde de vandre tilhobe« I VIII b er denne Side skjult ved et paaklæbet Kobberstik, men i de fleste Eksemplarer af VIII c er Brudstykket ikke tildækket. VIII b findes kun paa Karen Brahes Bibliothek i et defekt Eksemplar, som har tilhørt Jac. Chr. Lindberg.

- c. En ny Danske oc Norske fuldkommen Psalmebog, hvorudi findis Et Tusinde Psalmer oc Sange. [1685?] Omtrykt Titelblad.

Har Appendix IV i sin fuldstændigste Form, S. 965—1276.

Det gamle Appendix IV er aabenbart ikke optrykt, men der er kun trykt Tilføjelser. Det sidste Ark af VIII b er omtrykt, men en hel Del smaa typografiske Uregelmæssigheder viser, at det er trykt med samme Sats, hvorfor der formentlig ikke er hengaaet lang Tid mellem de to Udgaver. Aarstallet 1681 i Bibl. Dan. hidrører fra Misforstaaelse af et Eksempplar af VIII a i Hjelmstjernes Samling, hvor det ny Titelblad er klæbet oven paa det gamle. — Der findes nyt almindeligt Register, men ofte er App. IV med eget Register indbundet sammen med VIII a.

B. *Den Hof-Wedemann'ske fuldkomne Salmebog.* 12°

Denne maa trods en Del Forskelligheder regnes for Eftertryk af Moltke med forholdsvis selvstændige Tillæg. Oprindelsen er dunkel. I »Minerva« 1795 II S. 198 anføres en Salmebog, som aabenbart, efter de meddelte Prøver at dømme, har været aldeles lig II b, men paa Titelbladet skal der have staaet: »Nu paa ny til Trykken befordret af Hans Hoff, Boghandler i Christiania. Prættet i Friderichshald hos Wilhelm Wedemann, Aar 1686.« Det sandsynligste er vel, at det har været et Kompagniforetagende af Hof og Wedemann, hvoraf lidt Forskel paa omtrykte Titelblade vel nok kan forklares.

- I. [En Ny Forbedrede fuldkommen Psalme-Bog]. Forsvunden.

- II a. [En Ny Forbedrede Fuldkommen Psalme-Bog, Som indeholder 674 Psalmer]. Forsvunden med selvstændigt Titelblad, men er = II b indtil S. 768 samt Registeret.

Er for selve Salmebogens Vedkommende et Aftryk af Moltke-Cassube med Udeladelse af enkelte Salmer og med

Omstilling af andre (af Frygt for Kollision med Cassubes Privilegium?). Overskrifterne over Salmerne er udeladte, men derimod er Salmerne numererede (Paavirkning fra Paulli?). I Steden for de mange Tillæg har Nr. 610—760 »Nogle andre Aandelige Psalmer«.

- b. En Ny Forbedrede Fuldkommen Psalme-Bog, Som indeholder 760 Psalmer, Hvilcke med største Fljd ere Samlede saa vel aff de gamle som aff de fleeste oc beste ny Psalmebøger, oc efter hver Søndag oc Høytidelige Fest udi Aaret i smuck Orden oc Skick til allis Nytte oc Andagt forfattet. — Prentet i Friderichshald, hos Wilhelm Wedemann, Aar 1688.

Numrene 675—760 (S. 769—888) er tilføjede og har deres eget »Register ofver nogle Psalmer, som denne Psalmebog er forbedret med.« (Nr. 675 er P. J. Malmø's Alle Aarsens 75 Evangelia: »Alt om den himmelske Konge«). Titelbladet er derfor omtrykt. Sandsynligvis har der været varieret lidt paa Titelbladene efter de forskellige Bogførere, der skulde have Partier. I al Fald har Hans Hof haft sit eget Titelblad. Den vedheftede Bønebog er »Anden Gang til Trycken befordret aff Hans Hoff Boghandler.«

III. En ny Dansk og Norsk Fuldkommen Psalme-Bog, Hvor udi findis Et Tusinde Psalmer og Sange, Hvilcke med største Fljd ere samlede af Mester Hans Thomesøns, samt andre fornemste gamle, beste og (!) Nyeste Psalme-Bøger. Nu til hver Mands Nytte og Andagt saa indrettet, og fuldkommen udstædt, som den tilforn icke været haver. Paa ny igien colligeret og efter manges Begier formeret og Tredie gang til Trycken bekostet Af Sal. Margrethe Hans Hofs Og Findis tilkiøbs hos hendis efterladte Arvinger¹⁾.

At den er »paa ny igien colligeret«, vil sige, at medens

¹⁾ Paa Universitets-Bibl. Man ser let, at Titlen er fremkommen ved en temmelig kluntet Benyttelse af Cassubes og Geertzens Titler. I Bibl. Dan. I 329 fejlagtig slaaet sammen med Cassubes VIII c.

den tidligere Udgave har omstillet Salmerne hos Moltke, trykker denne ligefrem Moltke af med nogle Forbigaaelser, som dog er angrede og indføjede S. 262—434 som »Endeel flere Aandelige Psalmer« (Sideoverskrift: »Nogle adskillige Aandelige Psalmer«). »Nogle andre Aandelige Psalmer« er ligefrem aftrykte. Ved det gamle Grænseskel mellem II a og b (her S. 852) er indføjet Palladii Rimstok. Efter Slutningen af 2. Udg.'s Tillæg kommer (S. 957): »Appendix Eller Ny Anhang, Paa adskillige Aandelige Sange, hvor med denne Psalme-bog Fierdegang er bleven forbedred¹). Dette vil vel sige, at I var i sig selv »forbedred« og at II blev to Gange »forbedred« (a. og b.). Ved Slutningen: »Hermed sluttis denne Bog, som indeholder 1000 Sange.«

Paa Grund af den megen Omkalfatren, der vilde have fordret helt nye Numre, er Numereringen udeladt.

C. Daniel Paullis »Sjungende Guds frygt«. 8°.

Dend ny Fuldkommen Psalmebog. Kiøbenhafn Aar 1680. Bekostet af Kongl. Majest. Boghandler Daniel Paulli. — Ogsaa med Tit.: »Dend Siungende Guds-Fryct« (saaledes anført i Bibl. Dan. efter defekte Eksemplarer i Karen Brahes Bibliothek og i Hjelmstjernes Samling). Den er ordnet som Crügers Praxis pietatis melica, Salmerne har Numre (457) og Forfatterbetegnelser. Udførlig omtalt af Brandt & Helveg II pag. XXXIII ff., hvor den interessante Fortale er aftrykt.

D. Lamprecht, Geertzen og Schmedtgen's fuldk. Salmebog.
Smal 8°.

Ia. Een Ny Fuldkommen Dansk Psalmebog, Som indeholder 722 Psalmer, Hvilke med største Fljd

¹) Dette Appendix er stærkt afhængigt af Cassubes Appendix IV.

ere samlede saa vel af de fornemste gamle som og af de fleeste og beste ny Psalmebøger, nu udj saadan Orden og Skik til hver Mands Nytte og Andagt indrettet og saa fuldkommen udstædt, som ikke nogen Tjd tilforn udj disse Konge-Riger været haver. Kbh. Prentet hos Joachim Schmedtgen. 1683.

Ordningen er Paullis, kun at samme Ting stundom har faaet andet Navn. Men Bogen er dog ingenlunde noget ligefremt Eftertryk. Der er Numre (1—722), og der er Forfatterbetegnelser som hos Paulli, men ikke saa fuldstændig. Titelbladene er forskellige. En Udgave er »Paa Wulfgang Lamprechts K. M. privilegered Bogbinders og Boghandlers Bekostning, boendis paa Nicol: Kirkegaard, som Christian 4 Bibel henger ude«¹⁾. En anden er »Paa Christian Geertzens Bekaastning«²⁾. Det sandsynligste turde vel være, at det er et Kompagniforetagende af de to Boghandlere samt Bogtrykker Schmedtgen. Dog synes Lamprecht at have været Hovedmanden. Det er ham, der dedicerer, og til ham er det kgl. Privilegium udstedt.

b. Samme. 879 Psalmer. »Nu paa ny forbedrit med een Appendix som har sit egit Register«. Kbh. 1685.

Appendix har Nr. 1—157. Er for selve Salmebogens Vedkommende samme Tryk med omtrykt Titelblad³⁾.

II. Samme. 924 Psalmer. Nu anden Gang trykt. — Trykt og bekostet af H. Kongl. Højb. Bogtr. Joachim Schmedtgen. Kbh. 1697.

Har Nr. 1—924. Det forrige Appendix er indarbejdet i Bogen, saa at Numereringen er en anden. Nr. 910—924

¹⁾ Ekspl. i Aalborg Stiftsbibliothek, som har tilhørt Biskop R. Jansen. Den er dediceret Caspar Schøller og Fru Johanne Thounøe.

²⁾ Kgl. Bibl. Efter dette Titelblad kaldes I almindeligst »Geertzens Salmebog«. Den maa ikke forveksles med Geertzens »Den Ny Danske Psalme-Bog, 1677«, som er en helt anden Bog.

³⁾ Jeg har kun set Kgl. B.s Ekspl., som er »Paa Christian Geertzens Bekostning«.

danner »Et lidet Tilleg«. Registret er hverken her eller i de tidligere Udgaver ganske paalideligt⁴).

Endelig 1699 kom Kingos Kirkesalmebog og 1703 Husandagtssalmebogen, der nu tilsammen skulde udgøre Tvillingrigernes forordnede »fuldkomne« Salmebog. Dog har den gamle heri udelukkede Salmeskat haft sin dragende Magt, saa at Assessor Johan Lauerentzen 1709 kunde udgive den sidste »fuldkomne« Salmebog, den saakaldte »1010-Salmebog«, der findes trykt 1709, 1726, 1746 (med et Tillæg af 17 Sange) og 1760. Men med denne er vi komne ud over det 17. Aarhundrede og ud over den Tid, da en saadan privat Salmesamling kunde gøre det af for Kirkesalmebog. Desuden knytter der sig ikke den Art bibliografiske Vanskeligheder til den som til de her behandlede, hvorfor vi ikke underkaste den nogen Under-søgelse her.

⁴) Il kaldes gjerne »Schmedtgens Salmebog«.
